

ДІАГНОСТУВАННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

Розглянуто особливості організації діагностування творчого потенціалу особистості; проаналізовано теоретичні і прикладні аспекти проблеми діагностування творчого потенціалу особистості.

Ключові слова: творчий потенціал особистості, діагностування творчого потенціалу особистості.

Думка про необхідність діагностування творчого потенціалу особистості дитини з метою подальшого інтенсивного її виховання і навчання вперше була висловлена філософом Конфуцієм. У подальшому ця ідея була реалізована в Древньому Китаї, де для відбору талановитих дітей використовувалися різні творчі випробування. Давньогрецький мислитель, засновник Європейської філософії Платон також вважав, що найбільш здатних дітей слід відбирати. Таким чином, ідея "відібрати і навчати дітей з високими творчими можливостями" має досить давню історію.

У класичних і сучасних дослідженнях (В.М. Бехтерев, Д.Б. Богоявленська, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Ф. Гальтон, Дж. Гілфорд, А.С. Грузенберг, Н.К. Енгельмейер, І. Кант, Г.С. Костюк, А.А. Кроник, Н.С. Лейтес, Т. Любарт, В.О. Моляко, Я.О. Пономарьов, Дж. Рензулі, С.Ф. Рибалко, С.Л. Рубінштейн, Р. Стернберг, І.С. Сумбаєв, Б.М. Теплов, Е.П. Торренс, Х.Е. Трік, Ф. Шеллінг та інші) окреслено коло провідних видів творчості, до яких відносять інтелектуальну, технічну, художню та соціальну.

Загальні психологічні основи всіх видів творчості передбачають наявність у творчої особистості високого рівня духовного розвитку (сфера цінностей), психологічного розвитку (сфера самосвідомості), інтелектуальної зрілості (сфера інтелектуального опанування дійсності). Дослідники (Л.С. Виготський, Н.В. Кічук, В.О. Моляко, Я.О. Пономарьов, В.І. Загвязинський, А.К. Маркова, Н.Д. Нікандров, С.А. Рубінштейн, Л.І. Рувинський, С.О. Сисоєва та інші) вважають, що творчість (креативність) є складною інтегрованою системою особистісних та інтелектуальних утворень. Творчий потенціал особистості є ядром креативної обдарованості та передбачає не стільки інтелектуальні можливості індивіда, скільки розвинуту інтуїцію, уяву. Теоретичний аналіз проблеми творчості дітей вказує на її двоєдиність: потенційну вроджену та актуальну (набуту в ході виховання та навчання).

Метою статті є розгляд та аналіз теоретичних і прикладних аспектів проблеми діагностування творчого потенціалу особистості.

У сучасному суспільстві необхідність діагностування творчого потенціалу особистості дитини широко підтримується прибічниками ранньої спеціалізації дітей у навчанні. Як показують наші дослідження, ця точка зору широко поширена серед керівників закладів освіти (гімназій, ліцеїв), де ведеться поглиблене вивчення різних предметів (математики, фізики, іноземних мов тощо). Як правило, в таких закладах освіти спочатку визначається кількість, зміст і рівень складності навчальних предметів і лише потім ставиться завдання – відібрати дітей які будуть в змозі засвоїти цю кількість і

зміст навчальних предметів. При цьому відбір розуміється, такими керівниками закладів освіти, як практична або навіть чисто технічна процедура.

Широко поширена і протилежна точка зору: виявляти дітей з високим творчим потенціалом не треба, оскільки генієм можна зробити кожну дитину. Із цього приводу існує істотне зауваження О.М. Матюшкина: "Виникла мода на створення унікальних авторських концепцій розвитку обдарованості без належного осмислення досвіду, накопиченого більш ніж столітню історію цієї проблеми. Це привело до прагнення батьків і освітніх установ виховувати всіх дітей неодмінно "вундеркіндами", не передбачаючи тих труднощів, з якими пов'язана ця дорога традиційно оптимістичного формування (у сенсі надання потрібної форми) особистості, і не зважаючи на індивідуальні можливості і інтереси дітей" [2, С.5-9]. У концепції О.М. Матюшкина творчої обдарованості творчість розглядається як центральна ланка психічного розвитку людини, а обдарованість – як творчий потенціал цього розвитку.

Слід зауважити, що проти ідентифікації дітей с високим творчим потенціалом виступають і ті, хто вважає, що надання особливих умов навчання дітям з високим творчим потенціалом порушує права більшої ради нечисленної еліти. Представники такої точки зору вважають, що неминучі в результаті відбору помилки будуть шкідливі як для дітей з високим творчим потенціалом, так і для тих дітей, хто, не будучи творчо обдарованим, виявився в їх числі. При цьому забувається, що дитина з високим творчим потенціалом вимагає створення особливих психолого-педагогічних умов для свого навчання і розвитку, а не однакової для всіх усередненої освіти.

У зв'язку з вищесказаним напрошується висновок про те, що питання відбору дітей з високим творчим потенціалом лише на перший погляд має чисто прикладний характер. Це питання не може бути вирішене без ясного і вичерпного розуміння, що саме відрізняє дітей з високим творчим потенціалом від інших однолітків. На думку В.Д. Шадрікова, труднощі виявлення дітей з високим творчим потенціалом в значній мірі породжені "побутовим" розумінням терміну "творчий потенціал особистості". Широке використання цього терміну створює ілюзію його однакового розуміння, але ця ілюзія відразу ж зникає, коли вирішується будь-яке питання, пов'язане з навчанням дітей з високим творчим потенціалом [5, С.7-21].

В сучасних психолого-педагогічних дослідженнях [1, 3, 4] розуміння терміну "творчий потенціал особистості" є досить багатоаспектним. Творчий потенціал особистості розглядається науковцями з різних позицій, а саме як: ресурс творчих можливостей

людини, здатність конкретної людини до здійснення творчих дій, творчої діяльності (В.О. Моляко); соціально-психологічна установка на нетрадиційне розв'язання протиріч об'єктивної реальності (Є.В. Колеснікова); синтетичну (інтегруючу) якість, що характеризує можливості особистості, яка здійснює діяльність творчого характеру (І.О. Мартишок та В.Ф. Овчинников); сукупність реальних можливостей, вмінь і навичок, які тою чи іншою мірою визначають рівень їх розвитку (Г.Л. Піхтовщиков та Л.І. Московичева); характерну властивість індивіда, що визначає його можливості в творчому самоздійсненні та самореалізації (М.В. Котюсова); спеціальну якість, що відображує ступінь відповідності діяльнісних якостей індивіда соціальній нормі (певним соціальним ролям), що вимагається від суб'єкта творчості (С.Р. Евінзон).

Також дослідники творчий потенціал особистості розглядають як: внутрішню готовність особистості до самореалізації в творчій діяльності, що обумовлено на фізіологічному рівні наявністю у кожної людини правої та лівої півкуль мозку зі специфічним функціонуванням останніх у процесі обробки інформації (Г.В. Валеев); систему особистісних здібностей (винахідливість, уява, відкритість усьому новому), що дозволяє людині оптимально змінювати прийоми дій відповідно до нових умов діяльності, набутих знань, вмінь, переконань, які певною мірою визначають результати діяльності (новизну, оригінальність, унікальність підходів суб'єкта до здійснення діяльності), що, в цілому, спонукають особистість до творчої самореалізації та саморозвитку (В.Г. Риндак); динамічну інтегративну особистісну властивість (сукупність особистісних властивостей, знань, умінь, переконань, стосунків, спрямованості), що визначають потребу, готовність і можливість творчої самореалізації та саморозвитку суб'єкта (Р.А. Глуховська);

В психолого-педагогічних дослідженнях творчий потенціал особистості також розглядають як: системну характеристику особистості, що дає їй можливість творити, знаходити нове, приймати рішення та діяти оригінально й нестандартно в різних ситуаціях (О.О. Попель); системоутворюючу якість особистості, яка об'єднує різнобічні властивості людини та виявляється за допомогою творчої сили, що визначається змістом і рівнем розвитку потенційних можливостей особистості до перетворення самої себе (П.Ф. Кравчук); стійке поєднання способів та засобів діяльності, що забезпечують її творчий характер та цілісність (Н.Ю. Посталюк).

Складність і багатогранність феномену "творчий потенціал особистості" ускладнює вироблення критеріїв діагностування творчого потенціалу особистості дитини. В більшості випадків критеріями відбору дітей з високим творчим потенціалом прийнято вважати: 1) коефіцієнт розумового розвитку дитини (IQ більше 120); 2) розвинене творче (оригінальне) мислення; 3) висока академічна успішність; 4) високий рівень розвитку загальних здібностей (гнучкість мислення, продуктивність уваги, об'єм пам'яті тощо); 5) високий рівень розвитку спеціальних здібностей (до музики, іноземних мов, малювання, математики, поезії тощо); 6) комунікабельність дитини і її прагнення до лідерства; 7) підвищена мотивація і наполегливість у досяганні мети.

При цьому, на нашу думку, у визначенні рівня розвитку творчого потенціалу дитини слід включати не лише успіхи, які дитина вже реально демонструє, але і творчі можливості дитини та її можливі майбутні досягнення.

Вчені які займаються проблемами діагностування творчого потенціалу особистості дитини, частіше у пошуку найбільш загальних закономірностей прагнуть включати в дослідження численної групи дітей і для цього проводять порівняння характеристик з різними рівнями розвитку творчого потенціалу. В 90% таких досліджень використано метод "поперечних зрізів" (вивчення великих груп осіб різного віку з метою отримання порівняльних даних про психологічні особливості кожного віку) на вибірках однієї або декількох вікових груп. Отримані таким чином результати представлені в широкому списку публікацій, що описують найбільш важливі, з точки зору авторів, особливості дітей з високим творчим потенціалом. Проте такі дослідження базуються на різних теоретичних концепціях, критеріях і методах і методиках визначення дітей з високим творчим потенціалом, тому перенесення отриманих висновків в інші обставини стикаються з серйозними труднощами.

Лонгітюдне дослідження творчого потенціалу особистості, що охоплює великі групи випробовуваних є більш плідними. Лонгітюдне дослідження (від англ. Longitude – довгота) – тривале систематичне вивчення одних і тих самих піддослідних, яке дає можливість визначати діапазон вікової та індивідуальної мінливості фаз життєвого циклу людини. Організація лонгітюдного дослідження передбачає одночасне використання інших методів: спостереження, тестування, психографії, праксиметрії тощо.

Лонгітюдне дослідження дозволяє оцінити і виявити дітей з високим творчим потенціалом на основі єдиної концепції дослідження, прослідити розвиток та становлення дитини як творчої особистості, реєструючи різноманітність чинників цього розвитку в динаміці. В той же час результати таких досліджень не дозволяють зробити однозначні висновки і отримувати статистично достовірні дані, оскільки ці дослідження спираються на велику кількість методів, вимагають значного часу, сил і засобів. Проте, лонгітюдні дослідження дозволили вченим, які займаються проблемами діагностування творчого потенціалу особистості зробити висновки корисні для вчителів: по-перше, лонгітюдні дослідження довели, що немає єдиного критерію що дозволяє виявити дітей з високим творчим потенціалом; по-друге, неможливо виділити які-небудь методики для виявлення дітей з високим творчим потенціалом; по-третє немає єдиного методу для виявлення дітей з високим творчим потенціалом.

Крім того, результати лонгітюдних досліджень творчого потенціалу особистості показали, що думки батьків, вчителів, тести дослідження здібностей і виміру деяких особистісних характеристик (мотивація, інтерес, самооцінка) все ж можуть передбачати творчі успіхи дітей, але застосовувати їх необхідно в комплексі.

В кінці XX століття початку XXI століття були проведені дослідження [1, 3, 4], що дозволили істотно

переглянути підходи до визначення творчого потенціалу особистості. Визнання існування не лише актуальних, але і потенційних творчих можливостей особистості значно розширило категорію дітей, що вважаються творчо обдарованими і що потребують того, аби їх високі творчі можливості враховувалися при організації навчання. Це сприяє перегляду традиційних поглядів на проблему дітей з високим творчим потенціалом і в зв'язку з цим виникає необхідність розробки основних принципів, методів і методик ідентифікації дітей з високим творчим потенціалом.

Рішення питання про принципи, методи і методики виявлення дітей з високим творчим потенціалом залежить від того, яким є наше уявлення про природу творчої особистості. Тому, перш за все, необхідно визначити теоретичну основу, на якій повинна будуватися діагностична робота з дітьми, що ідентифікуються як "діти з високим творчим потенціалом". Дослідження дітей з високим творчим потенціалом дозволяють виділити деякі специфічні аспекти цього психічного явища: дитяча творчість виступає як прояв закономірностей вікового розвитку дитини; явище "згасання" потенційних творчих можливостей дитини відбувається під впливом не ефективно організованого процесу виховання і навчання, освоєння дитиною норм культурної поведінки, типу родинного виховання і тощо; творчий потенціал особистості – це система якостей особистості (але не сума окремих здібностей); творчий потенціал особистості залежить від культурного і соціального контексту суспільства.

Творчий потенціал особистості охоплюють два аспекти поведінки: інструментальний і мотиваційний. Відповідно можна говорити про інструментальні ознаки які характеризують способи творчої діяльності дитини і мотиваційні, які характеризують відношення дитини до дійсності і власної творчої діяльності. Серед інструментальних ознак творчого потенціалу особистості в різних джерелах вказуються: вихід за межі заданого, характер рефлексії дій, узагальненість внутрішнього плану діяльності тощо. Інструментальні ознаки тісно пов'язані з мотиваційними ознаками творчого потенціалу особистості: яскраво виражена вибірковість творчих інтересів, високий рівень пізнавальної потреби і ініціативи, перевага всьому новому і незвичайному, схильність до самостійного породження мети власної діяльності тощо.

Своєрідність цих ознак творчого потенціалу особистості вимагає відповідних підходів до методів і методик ідентифікації дітей з високим творчим потенціалом які повинні, на наш погляд включати: 1) комплексний характер оцінювання різних сторін поведінки і діяльності дітей, що дозволяє використовувати різні джерела інформації і охопити як можна ширший спектр діагностування творчих здібностей дітей; 2) тривалість діагностичного процесу в часі; 3) аналіз поведінки дітей в тих сферах діяльності, які в максимальній мірі відповідають схильностям і інтересам дітей; 4) використання тренінгових процедур, в рамках яких можлива організація розвиваючих впливів, що дозволяють знімати типові "перешкоди" на шляху творчого розвитку кожної дитини; 5) долучення до оцінки і виявлення дітей з високим

творчим потенціалом експертів – фахівців вищої кваліфікації у відповідній науковій області діяльності; 6) оцінка ознак творчих можливостей дітей не лише по відношенню до актуального рівня творчого розвитку, але і з врахуванням зони найближчого розвитку особистості; 7) опора на наукові (тобто неодноразово перевірені щодо отримання правдивої, об'єктивної, надійної та доказової інформації) об'єктивні (відповідати об'єктивній істині і не залежати від суб'єктивних оцінок дослідника та досліджуваних) валідні (тобто бути спрямованими на дослідження саме тих психічних явищ, які потрібно дослідити) методи психодіагностики.

На жаль, в освітній практиці нерідко ідентифікація дітей з високим творчим потенціалом обмежується оцінкою коефіцієнта інтелекту (IQ), який визначається за допомогою психометричних тестів інтелекту. Коефіцієнт інтелекту (англ. IQ – intelligence quotient) – кількісна оцінка рівня інтелекту людини: рівень інтелекту відносно рівня інтелекту середньостатистичної людини такого ж віку. Тести розраховані на оцінку розумових здібностей, а не рівня знань. Коефіцієнт інтелекту є спробою оцінити фактор загального інтелекту (Q). Тести IQ розробляються так, щоб результати описувалися нормальним розподілом з середнім значенням IQ, рівним 100 і таким чином, щоб 50% людей мали IQ між 90 та 110 і по 25% - нижче 90 та вище 110.

При цьому ігнорується той факт, що використання тестів IQ має ряд обмежень: більшість з них створені не для виявлення дітей з високим творчим потенціалом, а для інших цілей (діагностування розумової відсталості, прогнозу академічної успішності, профорієнтації, профвідбору тощо) Багато тестів вимірюють конкретну інтелектуальну здатність (сформованість конкретних розумових операцій). Також психометричні тести піддавали критиці за змітність поняття "інтелект", залежність результатів від культурного досвіду дитини, неможливість здійснення прогнозу. За допомогою тестів можна визначити низький рівень інтелекту, але неможливо встановити причини цього явища.

Звідси слідує два висновки: перший висновок – психометричні тести необхідно застосовувати після процедури ідентифікації дітей з високим творчим потенціалом в цілях організації необхідної педагогічної і психологічної допомоги; другий висновок – психометричні тести корисні для вивчення динаміки проявів творчих можливостей конкретних дітей.

Таким чином, психометричні тести – лише один з безлічі інших джерел інформації в процесі ідентифікації дітей з високим творчим потенціалом. Тому, на наш погляд доцільнішим є комплексний підхід до виявлення дітей з високим творчим потенціалом, суть якого полягає у використанні різноманітності методів дослідження: варіанти методу спостереження за дітьми; спеціальні психодіагностичні тренінги; експертне оцінювання поведінки дітей; проведення "пробних" занять за спеціальними методиками творчого розвитку; оцінювання продуктів творчої діяльності дітей; організація інтелектуальних заходів (наочних олімпіад, конференцій, змагань, конкурсів, оглядів, фестивалів тощо); проведення психодіагностичного дослідження з використанням варіативних методик і ін.

Комплексний підхід до ідентифікації дітей з високим творчим потенціалом ґрунтується на розумінні творчості як комплексного показника. Для вивчення кожного її елементу добираються відповідні методики. Обстеженню підлягають операції та види мислення, особливості пам'яті, уваги, мовлення дитини. Перевагою комплексного підходу є можливість всебічного вивчення особливостей творчої діяльності дитини, виявлення найбільш слабких та не розвинених її складових. Недоліки такого підходу пов'язані з відсутністю чітких критеріїв аналізу результатів з урахуванням віку дитини, нерозробленістю цілісної оцінки результатів.

За вимогами методик, складених в руслі комплексного підходу, кожне завдання тесту передбачає різні рівні допомоги, які надаються досліджуваному у випадку появи труднощів. На відміну від традиційних тестів, оцінюється в балах не кінцевий результат, не те, наскільки правильно виконано завдання, а сам процес його виконання, міра допомоги, якої потребує дитина, її здатність знайти спосіб розв'язання, пояснити хід своїх думок.

Проте необхідно відмітити, що і комплексний підхід до виявлення дітей з високим творчим потенціалом не позбавляє дослідників від помилок. Оцінка дітей не має бути самоціллю. Виявлення дітей з високим творчим потенціалом необхідно пов'язувати із завданнями для їх навчання і виховання, а також з наданням дітям необхідної психологічної і педагогічної допомоги і підтримки. Таким чином, діагностика дітей з високим творчим потенціалом має бути орієнтована не на результат, а на процес творчого розвитку особистості.

Для найбільш якісного і ефективного діагностування дітей з високим творчим потенціалом необхідно, на наш погляд, орієнтуватися на наступні характеристики дитини: особистісна сфера – велика захопленість не стільки результатом самої діяльності, скільки її вмістом; старанність, прагнення виконувати роботу на високому рівні; прагнення брати на себе ініціативу в реалізації нового "проекту" або нового виду діяльності; пізнавальна сфера – активне прагнення опанувати нові знання і уміння; здатність аналізувати, систематизувати, узагальнювати отриману інформацію, робити висновки і використовувати їх у своїй діяльності; здатність бачити і втілювати в життя нестандартне вирішення поставленої проблеми, схильність до фантазування; сфера спілкування – прагнення відстоювати свою точку зору, навіть якщо вона не збігається з думкою більшості; бажання позмагатися з іншими дітьми в тому або іншому виді діяльності; прагнення об'єднувати довкола себе дітей для виконання діяльності і використовувати їх в своїй діяльності.

З педагогічної точки зору особливий інтерес представляють характеристики інтелектуальних здібностей дітей. Вони потрапляють у поле зору вчителя на кожному уроці, проте весь спектр таких здібностей неможливо назвати. В зв'язку з цим в психолого-

педагогічних дослідженнях виділяють основні з них – пам'ять, увага, сприйняття, уява, мислення, міра розвитку якої дитини індивідуальна.

Міра розвитку перерахованих характеристик у кожної дитини може визначатися за наступною рівневою шкали: низький рівень – якщо дана риса не виявляється зовсім; рівень нижче середнього – якщо дана риса виявляється, але досить рідко; середній рівень – якщо дана риса в рівній мірі як виявляється, так і не виявляється; рівень вище середнього – якщо дана риса виявляється часто, але не завжди; високий рівень – якщо дана риса виявляється завжди.

Для спостереження за дітьми з високим творчим потенціалом важливі контури прояву творчих здібностей, які також можуть оцінюватися за рівнями: низький рівень, рівень нижче середнього; середній рівень; рівень вище середнього; високий рівень. Перерахуємо як приклад основні контури прояву інтелектуальних здібностей, які можуть спостерігатися педагогом в цілях виявлення дітей з високим творчим потенціалом: пам'ять – здатність дитини швидко запам'ятовувати і утримувати довгий час в пам'яті різну інформацію (вербальну, зорову, рухову); увага – здатність дитини швидко концентруватися, "налаштовуватися" на діяльність і довгий час нею займатися не відволікаючись; здібність до аналізу і синтезу – здатність дитини швидко "розкладати" запропоновану інформацію на складові її частини або, навпаки, з декількох частин створювати ціле (робити висновки); продуктивність мислення; здатність дитини на поставлену перед ним проблему знаходити велику кількість рішень; старанність прагнення дитини доводити результати своєї діяльності до відповідності найвищим стандартам; гнучкість мислення – здатність дитини швидко змінювати свою поведінку, вносити корективи до своєї діяльності залежно від обставин, що змінилися, об'єднувати в своїй діяльності знання і уміння з різних сфер життя; оригінальність мислення – здатність дитини висувати нові, нестандартні ідеї, бачити "незвичайне" в звичайному, діяти не як всі; здатність знаходити альтернативи; здатність передбачати, прогнозувати наслідки; прагнути завжди перевіряти нову ідею; здатність захоплюватися; здатність не лише пропонувати, але і розробляти ідеї; схильність до логічних міркувань; здатність оперувати абстрактними поняттями; здатність уловлювати зв'язки між причиною і наслідком; постійне бажання ставити багато питань тощо.

На закінчення відзначимо, що проблема діагностики є однією з самих дискусійних як в психології, так і в педагогіці. В даний час абсолютно очевидна необхідність наукових досліджень в двох напрямках, які можуть мати практичне значення: поліпшення інструментарію виявлення дітей з високим творчим потенціалом; вдосконалення і специфікація педагогічних методів і методик у вивченні дітей з високим творчим потенціалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д.Б. Богоявленская – Ростов-на-Дону, 1983. – 173 с.

2. Матюшкин А.М. Проблемы одаренности в зарубежном и российском контексте / А.М. Матюшкин // Иностранная психология. – №11. – 1999. – С. 5-9.

3. Моляко В.О. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / В.О. Моляко, О.Л. Музика. – Житомир: Руга, 2006. – 20 с.

4. Посталюк Н.Ю. Творческий стиль деятельности. Педагогический аспект / Н.Ю. Посталюк – Ка-

зань, 1989. – 204 с.

5. Шадриков В.Д. Способности, одаренность, талант // Развитие и диагностика способностей / Отв. ред. В.Н. Дружинин, В.Д. Шадриков. – М.: Наука, 1991. – С. 11.

Подано до редакції 22.02.13
